

В.С.Лозовий*

**СЕЛЯНСЬКА ПРАВОСВІДОМІСТЬ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917–1921 рр.)**

У статті на основі архівних матеріалів висвітлюється специфіка правосвідомості народних мас революційної доби. Простежується процес архаїзації суспільно-правових відносин на селі, зумовлений поширенням насильства, руйнуванням адміністративних структур, скасуванням державної юрисдикції. Показано, що згідно зі світоглядними засадами селянства, основним інструментом регулювання судових відносин стають норми звичаєвого права.

Характер політичного й соціально-економічного життя держави значною мірою визначається рівнем правової свідомості народних мас. З'ясування процесу її становлення, тенденцій розвитку та особливостей прояву дасть змогу адекватно відтворити події певного історичного періоду, зокрема, періоду Української революції 1917–1921 рр.

Автор має на меті відтворити систему правових поглядів, уявлень та цінностей, які характеризують ставлення народу до правовідносин доби революції 1917–1921 рр., показати специфіку правосвідомості народних мас та простежити її трансформації.

У вітчизняній історіографії питання правосвідомості українського народу в революційний період розроблені мало. На особливу увагу заслуговує монографія О.Н.Атоян, в якій народна правосвідомість досліджується крізь призму махновського руху¹. У зазначеній праці махновщина кваліфікується як селянський, напівпролетарський, маргінальний рух, з'ясовуються витoki та прояви правосвідомості народу.

На початку ХХ ст. найчисленнішим класом у соціальній структурі українського суспільства було селянство, і часто поняття "народ" та "селянство" сприймалися як тотожні. У царській Росії існувало станове законодавство, за яким селянство фактично було відокремлене від інших соціальних верств у сферах управління та судочинства. Правові відносини на селі формувались та регулювались частково юридичними нормами, але здебільшого місцевими звичаями². Селянські справи могли розглядатися та вирішуватися й волосним судом, і сходом, і навіть адміністративною владою. Правосуддя намагалися чинити "по справедливості й з огляду на людину". Норми звичаєвого права, якими переважно послуговувались

* Лозовий Віталій Станіславович – канд. іст. наук, доцент Кам'янець-Подільського державного університету, докторант Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова.

у сільському судочинстві, були усними, гнучкими й відповідно в селянства не сформувалося поняття "про твердість права взагалі"³. Відтак селянська правосвідомість являла собою симбіоз реально існуючих і бажаних юридичних норм⁴.

Після Лютневої революції, щойно стало зрозуміло, що царські порядки вже не повернуться, селяни заходилися впорядковувати судові відносини – на сходах встановлювали "справедливість" і висловлювали недовіру місцевим суддям, виганяючи їх із сіл⁵.

6 травня 1917 р. Тимчасовий уряд видав новий закон про устрій місцевого суду – колишні волосні суди, що здійснювали судочинство лише над селянами, скасовувалися й запроваджувався всестановий суд, який мав складатися з мирового судді-правника й представників місцевого населення. Селянські видання по своєму тлумачили цей закон і доносили його зміст до селянства. Газети констатували: оскільки тогочасне законодавство не відповідало вимогам часу, слід звертатися до місцевих звичаїв, поширених у селянському середовищі поглядів "на справедливість і користь". Відтак великого значення набувала участь у суді представників місцевого населення, які знали на звичаєвому праві. У червні 1917 р. на сесії Центральної Ради при обговоренні питань судочинства депутат Крижанівський відзначав, що треба домагатись обрання мировими суддями в сільських регіонах людей, які знаються на місцевих звичаях. Пропонувалося відкрити в університетах кафедри цивільного українського права⁶. Таким чином, виходячи з рівня тогочасної правосвідомості селянства, закликалося використовувати в судочинстві не державно-правові акти, а норми звичаєвого права. Відтак, демократичний всестановий принцип судочинства в такому трактуванні замінявся суто селянсько-становим і замість того, щоби ввести селянство в систему модерного суспільства, це мало призвести до його замкнутості й архаїзації.

Селянство сприймало себе як особливий стан, і після демократичної революції не бажало входити у всестанову юридичну систему, а, навпаки, хотіло відокремитися від інших верств суспільства та "законсервуватись" у своєму стані із власним судочинством "по правді й справедливості". Селяни відкидали державне право, оскільки воно гарантувало засаду непорушності приватної власності, а основний соціально-економічний інтерес селян фокусувався на вирішенні аграрного питання шляхом експропріації поміщицьких земель і безкоштовної передачі їх у зрівняльне користування ("чорний переділ"). Відтак виникала парадоксальна ситуація: Тимчасовий уряд мав намір здійснити суспільну емансипацію селянства, запровадити загальну юрисдикцію для всіх верств населення, а селяни, навпаки, відкидали державне право й поверталися до більш зрозумілого їм звичаєвого. Таким чином, ішлося не про модерне правове суспільство, в якому в ході аграрної реформи на цивілізованих засадах парцельована поміщицька земля перейшла б у приватну власність, а про повернення назад, до архаїчних форм права, яким властиве лише поняття користування, а не абсолютного володіння.

Надалі селяни намагались усунути зі сфери судочинства установи, хоч якось пов'язані з державною юрисдикцією. Так, 16 квітня 1917 р. мешканці містечка Смотрич Подільської губернії на сході ухвалили, що не бажать волосного судочинства й усунули з посади голову місцевого суду. 18 квітня того ж року члени волосного комітету Циковської волості на Поділлі своїм розпорядженням скасували волосний суд, заявивши, що їм "не треба" земського суду, а кожен сільський комітет буде розбирати судові справи у своєму селі⁷. Сільські та волосні виконавчі комітети ухвалювали протиправні постанови, провадили арешти, чинили свавільні дії (які з погляду селянської моралі здавалися їм справедливими), усували суддів і на власний розсуд чинили правосуддя. Губернські й повітові органи влади намагались пояснити, що такі дії незаконні, що право арешту належить лише судовій владі, що сільські та волосні виконавчі комітети жодних судових функцій здійснювати не можуть, що існуючі суди не скасовані й повинні відправляти

судочинство в повній мірі. Однак, усе було марно.

Резолюції селянських з'їздів легітимізували втручання сільських адміністрацій та організацій у різні сфери соціально-економічного життя. Рівень селянської правосвідомості надавав цим резолюціям статусу законів. На селі постанови регіональних з'їздів ставали юридичною підставою для регулювання правовідносин, переділу землі, конфіскації майна тощо. Так, Кам'янець-Подільський селянський з'їзд постановив обрати нові волосні та сільські суди. Тож селяни с. Куяви Кам'янець-Подільського повіту Подільської губернії утворили свій суд, який, ігноруючи існуючі правничі установи (мирового суддю та волосний суд), почав розглядати різноманітні цивільні та кримінальні справи. Коли начальник міліції намагався цьому запобігти, голова сільського комітету заявив, що суд правочинний і діє згідно з постановою селянського з'їзду⁸.

Державні владні структури, що мали втілювати легітимне насильство, підтримувати лад і захищати власність, швидко занепадали, а породжені революцією місцеві організації здебільшого мали класовий характер і, вважаючи, що поєднують у собі законодавчу (виносили обов'язкові постанови) та виконавчу влади, проводили політику, спрямовану на задоволення інтересів відповідного класу. Більшовицький діяч Л.Троцький стверджував, що селяни вважали, ніби всі цивільні закони втратили чинність, а правовідносини відтепер регулюватимуться селянськими організаціями⁹. Відтак, селянство запроваджувало власне "право" через свої структури на місцях. Ради селянських депутатів, земельні комітети та інші організації встановлювали орендні ціни, оплату за працю на ланах, вирішували проблеми землекористування тощо. Газети констатували, що за період після Лютневої революції мало що зроблено для створення нового законодавства¹⁰. Але селяни цього й не потребували – через свої структури вони прагнули розв'язати всі питання "по справедливості", тобто на основі місцевого звичаєвого, а не державного, права.

Вал незаконних постанов різноманітних революційних організацій збільшувався й коли державні суди намагалися скасувати їхні рішення та повернути справи в правове поле, їм закидали "старорежимність" та "потурання буржуазії". Революційна доцільність замінила правопорядок. Так, реагуючи на спробу державного суду скасувати постанови Херсонського повітового земельного комітету, виконком Херсонської ради селянських депутатів роздрукував відозву, в якій відзначалося, що "старі суди", як ставленики поміщиків та фабрикантів, "не можуть зрозуміти, що настав час законів народу, законів революції" й оголосив селянам, що постанови земельного комітету залишаються в силі та закликав хліборобів "до точного їх виконання, не турбуючись протестами поміщицьких судів"¹¹. Таким чином, гору брав правовий нігілізм.

Досить часто новообрані посадові особи вдавалися до демагогічних і популістських заяв. Так, у Каменській волості Чигиринського повіту Київської губернії обраний начальником міліції слідчий Лосина оголосив селянам, що після революції "всі закони відмінено й слід рахуватися лише з поглядами народу"¹².

Селяни різних місцевостей, не бажаючи мати в селі представників правопорядку, які б обмежували їхню сваволу, ухвалювали постанови, що "ніяких міліціонерів у селах і волостях не повинно бути, за порядком повинні слідкувати виконавчі комітети"¹³. Тож, незважаючи на поширення злочинності, Баговицький волосний виконавчий комітет Подільської губернії скликав сход, де було вирішено, що міліція у волості селянам непотрібна. У селі Циковій Кам'янець-Подільського повіту на селянських сходах заправляв колишній матрос І.Терлецький, який виступав проти перебування в селі міліції, агітував проти будь-якої влади й закликав не підкорятись начальству¹⁴. Те, що влада не зможе приборкати анархічні прояви, село зрозуміло швидко – це викликало нову хвилю непокорі й спротиву діям адміністративних органів.

У період пореволюційної трансформації суспільного життя й змін народної

психології зростала хвиля соціально-правового екстремізму. В.Булдаков стверджує, що сільська громада мала давню традицію самосудів над злочинцями, тож сплеску цієї форми насильства, але під новими гаслами та з дотриманням жорстокого ритуалу, не доводиться дивуватися¹⁵.

Дійсно, зафіксовано випадки, що свідчать про патологічні зміни в психіці. Практикувались обрядові дії, які своїм корінням сягали архаїчних часів, хоч і освячувались християнською риторикою. Так, у селі Меленцях Новоград-Волинського повіту Волинської губернії за вироком сільського сходу було побито й живцем закопано в могилі двох селян, запідозрених у підпалах та крадіжках. Мешканці села не визнавали себе винними й заявили, що виконувалась воля сільського сходу, який ухвалив боротися самосудами зі злочинцями та підпалювачами. Селяни стверджували: те, що сталося, є "судом Божим" і вони вважають, що мають право ухвалювати вироки про страти злочинців. Так само вчинила громада Орловки Гайсинського повіту Подільської губернії з двома селянками, які зізнались у вбивствах та пограбуваннях. Фіксувались й інші подібні випадки. Під час численних самосудів підозрюваних у злочинах страчували, а перед цим над ними збиткувались. Трупи, як правило, не ховали за християнським обрядом, а могли й кинути в болото. Під час винесення вироку та страти злочинців селяни дотримувалися принципу кругової поруки, що вимагав співучасті, тож при розслідуванні винних неможливо було знайти. Сільське керівництво робило стандартні заяви, що самосуд вчинено всією громадою й це було для селян достатньою підставою виправдання їхніх жорстоких дій¹⁶.

Зі зміною влади населення сподівалось на поліпшення ситуації, особливо в земельному питанні. Тимчасовий уряд та Центральна Рада задекларували легітимне розв'язання аграрної проблеми на Установчих зборах. Щоб якось вижити, незаможні селяни повинні були орендувати землю в поміщиків на старих, фактично кабальних умовах, що викликало обурення¹⁷. Органи влади доводили, що треба жити в існуючому правовому полі й чекати на зміни в законодавстві, але селяни вважали, що революція породила революційне право, яке повинно базуватися на волі широких кіл громадянства й захищати інтереси трудящих. З огляду на це, місцеві громадські та земельні комітети самі ухвалювали рішення про оренду, які з їхнього погляду вважались справедливими, але суперечили чинному законодавству.

Газети, констатуючи анархію, свавілля й нехтування законом у регіонах, відзначали "вражаючу байдужість стосовно державного суду. Ніхто з обраних до нього не звертався, не маючи впевненості в силі існуючої влади"¹⁸.

Серед селян домінувало переконання, що раніше поміщики насильно захопили землю¹⁹, тож тепер її таким же робом треба повернути. Відтак справедливість і легітимність захоплення поміщицьких угідь не викликала жодних сумнівів. Також селяни були впевнені, що все майно поміщик нажив їхньою працею й працею їхніх предків, тому вони самочинно захоплювали й порівну розподіляли майно маєтків, уважаючи, що тим самим повертають собі колись вкладену працю. Вирішуючи на сходах забрати чуже майно, селяни аргументували свої ухвали тим, що "по скасуванні старого державного ладу ми тільки взяли в руки свою власну працю, за котру довгий час ми добивались"²⁰. Мешканці села Звонихи Брацлавського повіту Подільської губернії самовільно захопили й розорали поміщицькі землі, а коли в село приїхав судовий слідчий, щоб зробити дізнання з цього приводу, юрба заарештувала його й з вигуками "тепер народне право, буржуй", побила, намагаючись улаштувати над слідчим "народний суд"²¹.

Дотримання світоглядного хліборобського стереотипу, що вся навколишня земля повинна перебувати в користуванні мешканців саме даного села, призводило до порушень прав селян, які придбали тут землю раніше за допомогою Селянського банку. Так, селяни Семирічки Гайсинського повіту Подільської губернії на сході громади ухвалили рішення повіганяти прийшлих селян із купленої

землі, погрожуючи розвалити хати й господарські будівлі²².

Нерідко траплялось, що будь-яке гасло сприймалося буквально й декларацію Центральної Ради "Ліси – народне добро" трактували так, що мешканці сіл, які перебували біля лісу, уважали себе його власниками й розпорядниками²³.

У період поширення анархії селянам пояснювали, що за царату начальство перекручувало закони по-своєму, тому "в народі не було пошани до закону, бо всякий гадав, що це ярмо для нього"²⁴, але тепер, після революції, народ сам складає для себе закони й повинен їм коритися. Однак подолати упереджене ставлення до державних законів, як і прищепити елементарну повагу до права, не вдалося. Тим більше, що під час революційного безладдя селяни перебували в стані моральної деградації та нівеляції етичних цінностей. У грудні 1917 р., описуючи становище в Могилів-Подільському повіті, газети відзначали, що по селах "діється щось страшне. Просто люди подуріли, б'ють, розбивають, руйнують усе, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищать ліси, паляться будинки, які пригодились би народу під школу або лікарню. Страшна картина стає перед нами й здається, що от через кілька часу ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душогубів"²⁵.

Надзвичайно негативний вплив на населення мав заклик більшовиків "грабувати нагробане", який каталізував анархічні грабіжницькі рухи. У січні 1918 р. українська влада констатувала, що за більшовицького панування виробилась ворожість населення до права, воно "зовсім не рахувалося з вимогами судових органів"²⁶.

Відірваність від загальнодержавного життя, замкнутість, локальна обмеженість селянських інтересів, їх налаштованість на звичаєве право яскраво проявились під час розробки земельного закону УНР. Селяни висловлювались проти централізованого впровадження цього акту й наполягали на тому, що закон не повинен запроваджуватися насильно. У різних регіонах необхідно дотримуватися місцевих народних поглядів на вирішення аграрної проблеми і "як чинити, треба питати в громади, як вона сама бажає влаштуватися"²⁷. Селяни вважали, що в землекористуванні прийнятні лише місцеві звичаї, які при наданні їм "оболонки закону" набудуть сили самого закону. І такий аграрний акт, відповідний місцевим поглядам, буде цілком життєздатним. Отже, селяни пропонували для кожного регіону ухвалювати свій власний закон, оснований на місцевому звичаєвому праві.

У квітні 1918 р. безладдя сягнуло апогею. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а регіонально-самодостатнім життям. Типовим є звіт ново-ушицького повітового комісара (Подільська губернія), який констатував, що значна частина населення ніяких законів та постанов не визнає; сільські адміністрації не виконують розпоряджень уряду; більшість селянства не виконує земельний закон УНР; багато сільських громад виносили свої постанови й утілювали їх у життя, ігноруючи зазначений аграрний акт. Отже, селяни при втраті владою сили примусу, почали займатись власною правотворчістю, створюючи норми, які більш відповідали інтересам населення даної місцевості, ніж державний закон. Це був ще один крок до локалізації й цілковитого безладдя суспільного життя.

Тривала анархія знівелювала будь-яку повагу до державної влади, посилювала антиетатистські руйнівні тенденції, сформувала правосвідомість, в якій запровадження юридичних норм, відновлення елементарної соціальної організації, наведення ладу й саме поняття законності ототожнювалось із царським режимом. Коли Центральна Рада оголосила, що для засіву полів населення повинно повернути розібраний у поміщицьких господарствах живий і мертвий інвентар (за законом "висококультурні" господарства оголошувалися надбанням усього народу й не підлягали розподілу), селяни сприйняли ці заклики як "повернення до старого режиму", а вимоги держави сплачувати податки для забезпечення діяльності всіх її

структур "вважали за реакцію"²⁸.

Анархічні настрої на місцях настільки закарбувались у свідомості, що населення відкрито виступало проти адміністративних та правоохоронних органів, які намагались запровадити хоч якусь законність на селі. 10 березня 1918 р. озброєні мешканці Мурованих Куриловець на Поділлі роззброїли та побили начальника міліції й двох міліціонерів. Наступного дня їх судили на сході й повели на розстріл. Лише знання селянської психології врятувало правоохоронцям життя – начальник міліції запропонував селянам скласти протокол і підписати його всім присутнім, чим і затвердити вирок. Оскільки підпис засвідчував персональну відповідальність і ліквідував притаманне ментальності селян відчуття анонімності та "розчинення" в громаді, вони відмовились підписувати протокол. Самосуд не відбувся²⁹.

У селах формувались озброєні загони з колишніх солдатів і селян, створювалися власні слідчі комісії, які чинили допити, самосуди та страти. Коли представники влади прибували на села відновити законність, траплялося, що селяни їхніх повноважень не визнавали та стверджували, що "тепер народне правління й на основі цього вони можуть робити все", адже "ніякої влади й начальства немає"³⁰. Коли міліціонер запропонував відкласти самосуд над злодієм громади села Сахни Літинського повіту Подільської губернії, селяни обурились і хотіли влаштувати самосуд уже над ним. Досить часто міліціонерів роззброювали й били.

Яскравим прикладом правового нігілізму, що став стійким набутком свідомості широкого загалу, є події в селі Загніткові на Поділлі, де мешканці побили суддю за те, що він продовжував виконувати свої обов'язки, мотивуючи насильство тим, "що зараз суду вже немає"³¹. Місцеві державні органи відзначали, що "зараза анархії ... забралась в саму глибину народної душі", а населення не усвідомлює "де кінчається свобода, а де починається злочинство"³².

Убивства, грабунки, розбійні напади стали буденною реальністю. Оскільки влада не могла контролювати ситуацію на місцях і здійснювати судочинство, функції судових органів здебільшого виконували сільські сходи або селянські органи влади. Практика самосудів фактично стала єдиною формою судочинства. Коли селянин Ф.Радчук убив іншого селянина, комітети сіл Гуменної, Михайлівки та Ізабелівки Брацлавського повіту Подільської губернії на спільному засіданні засудили вбивцю до смерті й виконали вирок. Мешканці Кобилівців того ж повіту на сході ухвалили рішення перебити всіх злодіїв села. У результаті було вбито односельця, поміченого в крадіжках, а іншого жорстоко побито. Своєю "судочинством" селяни намагались продемонструвати невідворотність покарання за злочин, а в акті виконання вироку вони вбачали наглядну антикримінальну агітацію. Жорстокість покарання мала відвернути потенційних злочинців від реалізації їхніх намірів. Громада села Сумівки Ольгопільського повіту на Поділлі вчинила самосуд над злодієм-односельцем, і це дало позитивний результат, оскільки інші злочинці, боячись такої ж долі, утекли з села³³. Досить часто судовий процес на сході завершувався смертним вирокком. Селяни й раніше не вважали смертну кару чимось екстраординарним, а в умовах війни, смерті, нівеляції цінності людського життя градус психологічної напруги й агресивності надзвичайно підвищився. Місцеві адміністрації намагались боротися з самосудами, однак припинити їх за відсутності апарату примусу не вдавалося³⁴.

Таким чином, намагання демократичних режимів Тимчасового уряду та Центральної Ради розбити "ланцюги" станової свідомості й залучити селянство до державно-правового життя зазнали краху. Тенденції правового нігілізму й надалі домінували у свідомості та поведінці широких народних мас. Цей процес можна кваліфікувати як архаїзацію³⁵ суспільно-правових відносин та деградацію соціального життя на селі. Він характеризувався антиетатистськими та анархічними настроями широкого загалу; деструкцією органів влади; скасуванням державної

юрисдикції; інституюванням громадського сходу як основної форми селянської влади та судочинства; визнанням звичаєвого права за основний інструмент регулювання правових відносин; посиленням регіоналізму, локальної свідомості, господарської та політичної автаркції; гіпертрофованим застосуванням насильства; поширенням егалітаризму (втіленням соціальної справедливості у формі зрівняльного розподілу).

¹ Атоян О.Н. Воля к праву. Исследование махновщины и народного правосознания. – Луганск, 2003. – 530 с.

² Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе // Общественные науки и современность. – 2003. – №1. – С. 116–121.

³ Политическая наука. Россия: опыт революций и современность. – Вып. 2. – М., 1998. – С. 239.

⁴ Кабытов П.С., Козлов В.А., Литвак Б.Г. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения. – М., 1988. – С. 19.

⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1325. – Оп. 1. – Спр. 422. – Арк. 2, 3.

⁶ Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – серпень (№14).

⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 25, 28, 90.

⁸ Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7128. – Арк. 2.

⁹ Див.: Файджес О. Крестьянские массы и их участие в политических процессах 1917–1918 гг. // Анатомия революции. 1917 год в России: массы, партии, власть. – СПб., 1994. – С.238

¹⁰ Селянська спілка. – 1917. – 21 вересня (№5/6).

¹¹ ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7134. – Арк. 1.

¹² Там само. – Ф. 317. – Оп. 4. – Спр. 5784. – Арк. 1 зв.

¹³ Там само. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7128. – Арк. 3.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 174–176, 201–203.

¹⁵ Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – №1. – С. 51.

¹⁶ ЦДІАУК. – Ф. 317. – Оп. 4. – Спр. 5785. – Арк. 1, 2, 27.

¹⁷ Див.: Селянська спілка. – 1917. – 31 серпня (№2).

¹⁸ Харьковский вестник. – 1917. – 8 августа (№19).

¹⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 137,272.

²⁰ Там само. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 107. – Арк. 54.

²¹ ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7129. – Арк. 2.

²² ЦДАВО України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 109. – Арк. 9.

²³ Там само. – Ф. 1412. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 37.

²⁴ Селянська спілка. – 1917. – 21 вересня (№5–6).

²⁵ Селянський голос. – 1917. – 15 грудня (№7–8).

²⁶ ЦДІАУК. – Ф. 419. – Оп. 1. – Спр. 7322. – Арк. 3.

²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1390. – Оп. 1. – Спр. 105. – Арк. 30.

²⁸ Там само. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 23, 40.

²⁹ Там само. – Арк. 35 зв.

³⁰ Там само. – Арк. 70.

³¹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1.

³² ЦДАВО України. – Ф. 1793. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 87.

³³ Там само. – Арк. 291, 417, 673 зв.

³⁴ ДАВО. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 16.

³⁵ Ахиезер А.С. Архаизация в российском обществе как методологическая проблема // Общественные науки и современность. – 2001. – №2. – С. 89–100.

The article highlights the sense of justice specifics of mass of revolutionary period. It tracks the process of archaisation of social and legal relations in the village, caused by the spreading of violence, destruction of administrative structures and abolition of state jurisdiction.